

Super modo vivendi, een tekst waarin Gerard Zerbolt de levenswijze van de devoten verdedigt, in Zerbolts laatste levensjaar. Zerbolt zou bij het schrijven ervan gebruik hebben gemaakt van verdedigingsgeschriften van verschillende buitenstaanders die de levenswijze van de devoten ondersteunden. Kocks leermeester Staubach heeft in een artikel uit 1997 overtuigende argumenten aangedragen voor een omgekeerde gang van zaken: het is veel logischer te veronderstellen dat de tekst van Zerbolt primair is en dat de buitenstaanders van zijn tekst gebruik hebben gemaakt. Zerbolt kende de situatie immers van binnenuit. Met zijn stuk heeft hij externe verdedigers van de beweging geïnformeerd. Het wekt verbazing dat Kock dit niet overneemt of tenminste als optie vermeldt, te meer daar het artikel van Staubach onder zijn redactie verschenen is.¹ Verrassend is dat Kock het *Horologium*-handschrift dat in Parijs bewaard wordt, dateert op 1384 (p. 210 en 215), terwijl Deschamps tot een datering van 1350 komt. Deze datering is onlangs nog bevestigd in de dissertatie van Kwakkel.² In het colofon van het handschrift waarnaar Kock verwijst, wordt vermeld dat het handschrift in 1388 naar Rooklooster is gebracht, maar niet dat het daar in 1384 is afgeschreven.

Het zojuist genoemde proefschrift van Kwakkel is in 2002 verschenen en Kock heeft dit dus niet kunnen gebruiken. Het onderzoek van Kwakkel geeft nieuw inzicht in de literaire activiteiten die vóór 1400 in Rooklooster plaatsgevonden zouden hebben. Ten onrechte hebben onderzoekers ruim een eeuw lang een bijzondere plaats toegekend aan Rooklooster in verband met de verspreiding van Middelnederlandse literatuur. Veel volkstalige handschriften blijken afkomstig te zijn uit de kartuis van Herne en de beroemde lijst van 'die dietsche boeke die ons toebehoeren' komt wellicht ook uit de kartuis. Kock blijft voorzichtig in zijn interpretatie van de motivatie achter de literaire activiteit in Rooklooster (p. 205), maar de belangrijke plaats die hij aan het Brabantse klooster toekent, blijkt door het onderzoek van Kwakkel niet reëel te zijn.

Het proefschrift van Kock is hier en daar wat slordig, maar het brengt het onderzoek naar de boekcultuur van de Moderne Devotie wel een stap verder, doordat het vanuit verschillende, soms nieuwe invalshoeken de omgang met boeken in beeld brengt. Hij geeft daarbij zelf steeds duidelijk aan wat de reikwijdte van zijn bevindingen is. Het is jammer dat hij tot slot de resultaten van de verschillende deelonderzoeken niet in een afsluitend hoofdstuk met elkaar in verband brengt. Dat zou de eenheid van het boek ten goede gekomen zijn.

José van Aelst

NOTEN

¹ N. Staubach: 'Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Apologie der Laienlektüre in der Devotio moderna'. In: Th. Kock, R. Schlusmann (red.): *Laienlektüre und Buchmarkt im späten Mittelalter*. Frankfurt am Main etc., 1997, p. 221-289 (Gesellschaft, Kultur und Schrift Mediävistische Beiträge 25), daarvan p. 271, over de datering p. 274-278.

² Het betreft handschrift Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal 8224. Over de datering van het handschrift: J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Catalogus*. Leiden 1972, p. 221. E. Kwakkel: *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, p. 251.

Het Hartebok : Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio / diplomatische ed. bezorgd door Erika Langbroek en Annelies Roeleveld ; met medew. van Ingrid Biesheuvel ; en met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst. - Hilversum : Verloren, 2001. - 222 p. : ill., facs. ; 25 cm. - (Middelieuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, ISSN 0929-9866 ; dl. 8)
ISBN 90-6550-663-2 geb. Prijs: € 22,-

De editie van het *Hartebok* in de reeks Middelieuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden is een uitstekend voorbeeld van het eigenlijke doel van de reeks: de diplomatische editie van een verzamelhandschrift om als bron te dienen voor verder onderzoek naar het

cultuurhistorisch functioneren van de teksten. Dát het hier een uitstekend voorbeeld betreft, volgt met name uit het feit dat dit verzamelhandschrift ons onder andere een spoor laat zien van het functioneren van (Middelnederlandse) teksten over de contemporaine taalgrenzen heen (in dit geval de Middelnederlandse-Middelnederduitse taalgrenzen). Dit aspect zal dan ook wel de reden zijn geweest waarom 'De projectcommissie van de reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden het *Hartebok* hoog op het verlanglijstje had staan', zoals de editoren in hun woord vooraf vermelden.

Erika Langbroek en Annelies Roeleveld vangen hun inleiding op de editie aan met een karakteristiek van de codex. Zij verklaren daarin onder andere de herkomst van de 'roepnaam' van het werk. Deze blijkt te zijn gebaseerd op een misinterpretatie van een vroeg gebruiksspoor (een tekening van een hart bekneld in een drukpers op het oorspronkelijk schutblad) door de eerste editor, N. Staphorst, die 'Herzbuch' las waar 'Hertz brich' bedoeld lijkt te zijn. Waarbij je je dan af kunt vragen of het principeel de meest terecht keus is geweest om ook een nieuwe editie juist onder de 'ongelukkige' roepnaam het licht te laten zien. Maar het is een kniesoor die daar op let.

De naamsverklaring wordt gevolgd door een beknopt inhoudelijk overzicht van de acht anonieme teksten (*Van der bort cristi, Van deme bolte des billigen krutzes, Van eyneme eddelen krutgarden, Dith is de kranshals, Frowenloff, Vnser leuen frowen rozenkrantz, Van Namelos vnde Valentyn en Van dren konynge.*) – én de negende tekst: het afllaatgebed dat op het verso van het oorspronkelijke schutblad staat (f. 81), en dat opgenomen is in de editie met als argument dat het reeds in de productiefase kan zijn toegevoegd. In overeenstemming met de doelstellingen van de reeks is het filologisch commentaar hier summier. De volgorde van enkele hemelpassages in de eerste tekst (over de geboorte van Christus en de hemelvaart van Maria) lijkt niet oorspronkelijk te zijn; de geschiedenis van het kruishout (de tweede tekst) mist ten opzichte van de Middelnederlandse varianten (Groningen, UB, 405 en Brussel, KB, 15.189-623) veertig verzen door een *saut-du-même-au-même*; het *abecedarium* (tekst [6]) mist de coupletten voor de letters Y en Z.

De keus om het afllaatgebed op te nemen als negende tekst mag op het eerste oog wat vreemd lijken, immers is het uitgangspunt van de reeks dat als verzamelhandschrift geldt: 'een codex die van meet af aan als materiële eenheid bedoeld is'. Getuige de eigen karakteristiek, waarin Langbroek en Roeleveld spreken van 'een achttal versteksten' (p. 9) terwijl even later een negende tekst zich in het geheel voegt, hebben de editoren eveneens met dit probleem geworsteld. De keus om deze negende tekst toch op te nemen wordt in de codicologische beschrijving weliswaar verantwoord, maar dan alleen van uit de overweging dat over het al of niet onderdeel uitmaken van de oorspronkelijke productie-eenheid 'niets met zekerheid gezegd [kan] worden' (p. 27). Niets? Is het op zijn minst niet ongebruikelijk dat een schutblad in de eerste productiefase voor méér dan alleen pennenproeven wordt gebruikt? Het komt mij voor dat aan de eigenlijke argumentatie ook de eenvoudige pragmatische overweging van volledigheid is toegevoegd. En dat lijkt mij bijzonder terecht. Uiteraard zegt het in de context voorkomen van een afllaatgebed iets over het functioneren van het verzamelhandschrift in eerdere of latere fasen. En dus *moet* de tekst opgenomen worden. De eventuele strijdigheid hiervan met de uitgangspunten van de reeks zet hoogstens wederom extra spanning op die uitgangspunten, waarvan de commissie immers zelf heeft bewezen dat zij relatief zijn.

Evenzogoed leidt het opnemen van de negende tekst als vanzelf tot nieuwe problematische gevallen. Want welke overweging hebben de editoren vervolgens om de bezittersnotitie van Johan Coep op hetzelfde folium niet te editeren of op zijn minst te vermelden in de annotatie? Zo'n notitie is immers óók een gebruiksspoor en dus van belang voor onderzoek naar het functioneren van de tekst. In de codicologische beschrijving vinden we wel een transcriptie van de gebruikersnotitie (p. 17), maar hiervoor ontbreekt verdere verantwoording. Dat het probleem Langbroek en Roeleveld niet ontgaat is, mag blijken uit een fotografische weergave van dit gebruiksspoor, maar helaas is de drukwaliteit in dit geval een ernstige belemmering.

Het zou ongepast zijn deze tekortkomingen de editoren aan te wijzen. Aan de uitgave is duidelijk te zien dat zij er op gebrand waren binnen de grenzen van de doelstellingen en mogelijkheden van de reeks een editie te vervaardigen die juist zoveel mogelijk karakteristieken van het schrift, de opmaak en de gebruikssporen van het *Hartebok* zou laten zien – waarbij zien ook

letterlijk genomen moet worden, getuige het relatief grote aantal facsimile's en foto-inzetten. De drukkwaliteit van het fotomateriaal en de fysieke noodzaak tot beperking van het aantal facsimile's brengt mij echter (opnieuw) tot de overweging of deze wijze van editeren inmiddels niet aangevuld zou moeten worden met nieuwe mogelijkheden die de twintigste eeuw ons al bracht, maar waarvan nog weinig gebruik wordt gemaakt in de Neerlandistiek. Vrijwel elke filoloog zal voor bepaalde vragen altijd terug gaan naar de bron: het handschrift. Laten we wel zijn, de diplomatische editie heeft zijn bestaanrecht ontleend aan de schaarse beschikbaarheid van die bron. De beperkingen van de diplomatische editie zijn ook bekend, en komen ook ondanks uitstekende voorbeelden als die van Langbroek en Roeleveld toch altijd weer naar boven. De keuze van de editoren, hoe verantwoord ook, beperkt de onderzoeker in zijn (controle)mogelijkheden. De oplossing voor deze problematiek blijft ondertussen eenvoudig en bekend: facsimile. Een keuze die zelden of nooit voor de hand ligt wegens de onacceptabele kostbaarheid van dergelijk uitgaven. Maar wel vraag ik mij af waarom goede edities het nog steeds moeten stellen zonder begeleidende facsimile-uitgave via het internet. De mogelijkheden zijn hiervoor toch genoegzaam aanwezig, terwijl het kostenprobleem bij een dergelijke oplossing in een gunstiger daglicht komt te staan. De combinatie van een diplomatische editie op papier en de transparante wereldwijde –zij het virtuele– bereikbaarheid van de broncode in volle kleur en vergrootbaar zou de voor onderzoekers gunstige idiosyncratische aspecten van de diplomatische editie (waaronder de onontbeerlijke leesbaarheid en de mogelijkheid tot verantwoording) op bijzonder vruchtbare wijze combineren met noodzakelijke wetenschappelijke randvoorwaarden als beschikbaarheid van het bronmateriaal en controleerbaarheid aan de hand daarvan. En niet in het minst zou een dergelijke oplossing de editoren ontslaan van de taak van het selecteren van foto's die 'een indruk geven van de karakteristieke kenmerken van het handschrift'. Een taak die op zijn minst twijfelachtig wordt als men de kwaliteit van het in de onderhavige editie opgenomen fotomateriaal bekijkt. Nochtans is hier zo zijdelings sprake van technische aspecten van een diplomatische uitgave, en zoals reeds gezegd: de beperkingen van die techniek mag de editoren niet aangerekend worden, want – zoals ook reeds gezegd – binnen die beperkingen hebben we hier te maken met een lovenswaardige en alleszins nuttige editie.

Langbroek en Roeleveld besluiten hun karakteristiek met de opmerking dat het devotie-nale karakter van de teksten opvalt en dat de rode draad mogelijk gezocht moet worden in een aansporing tot een juiste levenswandel (p. 13). Dezelfde conclusie wordt even verder in het 'besluit' (p. 33) hernieuwd onderschreven. Er is uiteraard niets dat tegen deze stelling pleit, maar gezien tegen het licht van het corpus devotie-nale teksten en de contemporaine al even devotie-nale tijd, lijkt hij mij nogal gratuit. Maar de doelstellingen van de reeks in aanmerking genomen, mogen we heel uitdagende conclusies omtrent cultuurhistorisch functioneren hier misschien ook niet verwachten.

Het overzicht van het onderzoek dat volgt is in overeenstemming met de richtlijnen bondig. Melding wordt gemaakt van het functioneren van de teksten in de kringen van de Hamburgse Flanderfaher, onder andere onder verwijzing naar Stammler die een cultureel-geestelijke uitwisseling vermoedt tussen Vlaamse en Hamburgse handelsgenoten. Uit het onderzoek naar de afzonderlijke teksten blijkt dat zeker niet aan de gehele reeks teksten een Middelnederlandse legger ten grondslag heeft gelegen. Een verwant probleem is de vraag naar de precieze tekstgeleding. Veel onderzoekers hebben gemeend dat onder *Van der bort cristi* (tekst [1], zoals door de editoren onderscheiden) meerdere afzonderlijke teksten schuilgaan, op grond van een paralleltekst menen Roeleveld en Langbroek echter dat er sprake moet zijn van één samenhangend geheel.

Aan de geschiedenis van het onderzoek valt vooral de schitterende afwezigheid van Neerlandici op. Slechts Tideman lijkt hier een – niet al te gelukkig – woord te hebben meegesproken. Wat dit betreft lijken Langbroek en Roeleveld een handschoen te hebben opgenomen én toegeworpen.

Het codicologische commentaar schijnt mij onberispelijk toe. Bij zijn beschrijving van de samenstelling van de codex onderscheidt Hans Kienhorst op grond van watermerken en tekst-indeling twee codicologische eenheden: de eerste twee katernen (f. 1-16, tekst [1-6]) en de vier volgende (f. 33-80), op de eerste waarvan tekst [7] *Van Namelos vnde Valentyn* begint. Extra

aandacht besteedt Kienhorst aan de wat onregelmatige opbouw van het zesde katern van de codex. Op het eerste enkelblad hiervan (van een ander papiersoort dan het voorgaande katern) eindigt *Van Namelos vnde Valentyn*. Op folium 76 staat dan het begin van tekst [8] *Van dren konynge*. Op grond van schrift en inktkleur onderbouwt Kienhorst de conclusie dat tussen de productie van teksten [7] en [8] nauwelijks tijd is verstreken. Wat in dat geval tot bevreemding kan leiden, is dat het laatste deel van het verhaal van de drie koningen (niet te verwarren met het slot van het verhaal; het afschrift heeft namelijk niet het volledige verhaal) niet op het pendantblad van folium 75 staat. Hans Kienhorst vermoedt dat het werd weggesneden en dat voor het resterende deel van *Van dren konynge* het enkelblad 80 werd toegevoegd. Een dergelijke samenstelling kan tot wilde speculaties leiden over verschillende productie-eenheden, maar de praktijk is dat dergelijke ‘bouwsels’ niet uitzonderlijk zijn, en de conclusie dat in ieder geval de katernen 3 tot en met 6 tot dezelfde productie-eenheid behoren is dan ook gerechtvaardigd. Een schoonheidsfoutje is dat de conclusie als zouden de teksten [1-6] van het eerste deel niet direct na elkaar zijn afgeschreven in deze paragraaf uit de lucht komt vallen, terwijl de onderbouwing op basis van opmaak- en schriftkenmerken pas volgt in de twee volgende paragrafen.

Een ander schoonheidsfoutje werd ons helaas door de drukker bedacht. Het was de bedoeling het typische gebruik van de kopiïst waar Kienhorst op wijst, om boven de klinkers *a*, *e*, *o* en *u* een tekening te zetten dat de gelijkenis heeft van een horizontaal streepje met daarboven een punt, in de diplomatische editie aan te geven met een superscripte *e* boven de betreffende letters. Bij de druk of opmaak is hier jammer genoeg iets mis gegaan, waardoor 231 van deze tekens in de uitgave ontbreken. Gelukkig is op verzoek bij de uitgever een inlegvel met correcties te verkrijgen. Blijft het toch merkwaardig dat de editoren dit euvel bij het beoordelen van de drukproef niet is opgevallen. Maar wellicht maak ik hier een te gemakkelijke aanname over het productieproces. Daarbij kan ik het niet laten toch ook hier er op te wijzen, dat een dergelijk euvel in een digitale webproductie wél eenvoudig te herstellen was geweest.

Het *Hartebok* kan vrij precies gedateerd worden dankzij een oorkonde uit 1476 die gebruikt werd in het achterdeksel en de rugversterking en door de watermerken die eveneens wijzen naar het jaar 1476 en de periode tussen 1479-1481. En zo wijst ook het aflaatgebed dat als tekst [9] in de editie is opgenomen en in 1476 werd uitgevaardigd op een datering aan het eind van de jaren zeventig van de vijftiende eeuw.

De paragraaf ‘Gebruikssporen’ maakt onder meer melding van tekenjes in de marge van tekst [8], *Van dren konynge*. De editoren vermoeden dat het hier regie-aanwijzingen betreft bij een tekst die inderdaad geschikt lijkt te zijn voor toneeluitvoering. Wel is in dat geval de vraag waarom er dan evenzoveel regie-aanwijzingen ontbreken, zoals bijvoorbeeld in vers 17 (‘Do sprack de ene here’) en vers 188 (‘De andere dode sprack das’). Het afwezig zijn van dergelijke gebruikssporen verdient bij deze conclusie óók een verklaring. Maar hiermee begeven we ons wellicht op een vlak van interpretatie dat voorbij de bedoeling van de editie ligt.

Eén van de interessantere aspecten van het *Hartebok* is de lokalisering van het werk. De laatste paragraaf van de inleiding geeft een goed overzicht van de verschillende inzichten in deze materie. Dat de codex zelf geplaatst moet worden in de kringen van de Flanderfaher, spreekt uit de bezittersnotitie van Johan Coep die ouderman is geweest tussen 1533 en 1542 binnen deze Hanze, en uit hoofde van die functie onder andere met het stadsbestuur van Brugge regelingen trof omtrent de handel tussen Vlaanderen en Noord-Duitsland. Of daarmee de productie van de codex ook in het Hanzegezelschap gezocht moet worden (waarbij overigens dan nog de vraag open blijft of het werk in Noord-Duitsland of Vlaanderen is samengesteld) blijft voorlopig nog onduidelijk. De taal lijkt te wijzen naar Noord-Duitsland en daarmee wordt de positie van Hamburg, dat een cruciale rol speelde in de handel met Vlaanderen, sterk. Ouder onderzoek (Seelmann, Dieperink) duidt Brugge aan als plaats van ontstaan. Maar de gemengde Duits-Nederlandse herkomst van de teksten – *Van Namelos vnde Valentyn* en *Van deme holte des hilligen krutzes* gaan terug op Middelnederlandse bronnen, de overige verhalen op Nederduitse of Middenduitse – lijkt toch op een ontstaan te duiden in het Nederduits-Nederlandse taalgebied. Dat taalgebied is immers in de tijd waarvan we spreken ook veel meer dan tegenwoordig te beschouwen als een taal- en cultuurcontinuüm. Niets staat dan ook de aanname in de weg dat de Middelnederlandse verhalen hun weg naar Noord-Duitsland vonden via de oude handelsroute via het Rijnland en Westfalen. Het feit dat in *Van der bort cristi*

Aken wordt genoemd als plaats waar in de tekst genoemde relikwieën aan pelgrims werden getoond, is in dit opzicht inderdaad een interessant detail.

De inleiding wordt besloten met het gebruikelijke overzicht van de tekstinhoud, parallelhandschriften en edities. Op de verantwoording van de transcriptie valt verder eigenlijk niets noemenswaardigs aan te merken, of het zou moeten zijn dat de verdediging voor de transcriptie majuskel *I* uitvoeriger is dan de moeilijkheid mijns inziens noodzakelijk maakt. Maar het zou flauw zijn hierom de editoren af te vallen.

De teksteditie zelf is keurig verzorgd volgens de regels van de Reeks en wordt hier en daar verlucht met representatieve facsimile's. Aan de facsimile's worden consequent opmerkingen toegevoegd in de aard van 'ware grootte' of 'iets verkleind'. Hoewel ik dergelijke informatie nuttig acht, zie ik in gevallen waar het tot verwarring zou kunnen leiden liever een liniaalafbeelding meegefotografeerd. Wanneer dat van belang is, kan er over de exacte dimensies van het origineel in dat geval geen enkele verwarring zijn. Ook niet wanneer de uitgever in overweging van de opmaak beslist voor ad hoc vergrotingen of verkleiningen van het beeldmateriaal. Maar dit is natuurlijk slechts detailkritiek en geldt eerder de regels voor de gehele reeks, dan deze specifieke editie.

Een verzorgde literaturopgave, de concordantie van edities, de registers van opschriften, incipits en een naam-/plaatsregister alsmede een overzicht van de afbeeldingen behoren tot de standaarduitrusting van deze reeks en ontbreken dus ook hier niet. De editie is verder voorzien van een correcte samenvatting in het Engels, maar eveneens van een Duitse, wat gezien de inhoudelijke materie een vanzelfsprekende keus is.

Met de editie van het *Hartebok* hebben Erica Langbroek, Annelies Roeleveld, Ingrid Biesheuvel en Hans Kienhorst de reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden verrijkt met een zeer waardevolle bron voor het onderzoek naar het functioneren van Middelnederlandse teksten. De toevoeging 'uit de Nederlanden' krijgt met deze editie een extra glans, nu er een editie ligt die zo duidelijk laat zien dat teksten van Middelnederlandse oorsprong over de taalgrenzen heen functioneerden. Over het precieze hoe en wat van dat functioneren is natuurlijk nog lang niet genoeg gezegd of gezocht, maar hopelijk is het werk van de editoren een mooie aanleiding om hiernaar meer en dieper onderzoek te verrichten.

Joris van Zundert

Aan mijn dierbare Cecilia : 16de-eeuws lief en leed in brieven / Marijke J. van der Wal. Leiden : 2002. Cd-rom uitgegeven in eigen beheer.

ISBN 90-9015795-6 Prijs niet opgegeven

Ook op internet: <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Cecilia/index.html>.

'Waarom verschijnt *Aan mijn dierbare Cecilia* nu pas? In mei 1989 lag de tekst gereed, maar publicatiemogelijkheden ontbraken. Mijn pogingen om uitgeverijen voor het boekje te interesseren ketsten af op de veronderstelde kleine oplage, die een uitgave commercieel niet haalbaar zou maken.' Dit lezen we in het nawoord op de cd-rom *Aan mijn dierbare Cecilia, 16de-eeuws lief en leed in brieven* van Marijke J. van der Wal. Het is een veel gehoorde klacht dat publicatierijp wetenschappelijk materiaal niet of nauwelijks gepubliceerd wordt omdat uitgevers er commercieel geen brood in zien. Nu kan ik mij die overweging van de uitgeverijwereld bij veel van dat materiaal wel voorstellen, maar de productie van Van der Wal had toch wel de kans verdiend. Het betreft hier de uitgave van de zogenaamde Van Spulde-collectie, die zich onder signatuur BPL 2853 in de UB Leiden bevindt. Zij bestaat uit twaalf persoonlijke brieven daterend tussen 1530-1540, twee varia en een groot aantal kwitanties uit de periode 1538-1572. De twaalf brieven zijn gericht aan Cecilia ten Water en haar man Geert ten Water. Ze werden in hoofdzaak door Cecilia's vader Gerrit van Spulde geschreven, maar we treffen ook een brief van Johan van Spulde, één van Gerrit van Spulde jr. (beide broers) en een brief van een zekere Golde van Spulde aan.

Van der Wal schrijft: 'Het zijn eenvoudige familiebrieven van enkele eeuwen terug en als zodanig vormen ze bijzonder interessant materiaal.' Inderdaad, want niet vaak krijgen we de